

УДК 336.22(09)''18/19''(477.51)

І. В. Гулак

Зміни у податковій системі на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX століття

У статті розглядається питання модернізації та змін у податковій системі на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: податки, бюджет, економіка, податкова система, фінансова система.

В статье рассматривается вопрос о модернизации и изменениях налоговой системы на Черниговщине во второй половине XIX – в начале XX века.

Ключевые слова: налоги, бюджет, экономика, налоговая система, финансовая система.

The article discusses the questions of modernization and changes in the tax system in Chernigiv region in XIX – XX centuries.

Key words: tax, budget, economy, tax system, financial system.

*Ніяке суспільство не може
обходитися без податків
Ф. Хітті*

Переломним моментом в історії нашої держави стала друга половина XIX ст., яка проходила під знаком оновлення всього суспільно-економічного життя. Під тиском радикальних змін грошових відносин, нищівної поразки у Кримській війні від економічно розвинутих країн Заходу Російська імперія, до якої входила Україна, змушена була вдатися до проведення суспільних перетворень. Реформи, що відбувалися протягом другої половини XIX ст., стимулювали до утвердження капіталістичного способу господарювання.

Економічна модернізація суспільства, яка в основних рисах завершилася на кінець XIX ст. з утвердженням фабрично-заводської промисловості, принесла суттєві соціальні зрушення у структурі населення України.

Одночасно з різкими змінами у суспільному бутті, що відбувалися в Україні за пореформеної доби, йшов невпинний процес інтегрування української економіки у загальноімперську. Якщо в минулі століття Україна, втрачаючи свої адміністративні і політичні права, прив'язувалася насильницьким способом до Російської держави, то

за панування ринкових стосунків вона підпала під дію законів капіталістичної інтеграції. Тисячами невидимих ниток її економіка дедалі тісніше прив'язувалася до імперського державного тіла.

Так чи інакше, але фінансова система, передусім бюджетна й податкова, суттєво впливали й впливають на якісне формування та зростання валового внутрішнього продукту й національного доходу, на їх розподіл і споживання, а відтак й на розвиток окремих підприємств і галузей народного господарства, на загальне становище та стандарти життя широких верств населення.

З одного боку, податки є основним інструментом реалізації розподільної функції фінансів і одним із головних каналів поповнення доходної частини державного бюджету. З іншого – виважена і науково обґрунтована податкова політика щодо запровадження пільг чи надання переваг в оподаткуванні є вагомим регулятором підприємницької діяльності в усіх сферах економіки.

Вибір проблеми змін та модернізації податкової системи на Чернігівщині обумовлений, з одного боку, відсутністю будь-якого спеціального дослідження, яке б прослідкувало становлення й еволюцію податкової системи у другій половині XIX століття, а з іншого – дослідження провідних тенденцій історичного розвитку в краєзнавчому аспекті є досить перспективним, оскільки дослідженням розвитку податкової системи Чернігівщини окремо не займався жодний фахівець. Отже, ці обставини й зумовлюють актуальність обраної теми.

Зауважимо, що історіографічна традиція історико-краєзнавчих праць надто вузька. З дореволюційних видань можна виділити статичні описи М. Домонтовича [2]. Їхня цінність полягає у тому, що в них подано детальний опис господарського життя краю, є цікаві відомості стосовно природо-кліматичних умов регіону та демографічні тенденції та дві праці А. А. Русова [28], [29] у яких він розглядав усі аспекти суспільного життя, зокрема подано детальний опис видів податків, їх розмір та класифікація, що для нас є особливо цінним.

Проте сучасні дослідники-краєзнавці такі, як О. В. Барановська, М. О. Барановський, І. В. Смаль [1], Г. В. Самойленко [31]; [32]; [33], О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко [34], Л. Б. Петренко [26] залишають економічний аспект поза увагою, а от В. Я. Руденюк [27], [28] дещо зачіпає економічний розвиток, але досить поверхово розкриває всі аспекти економічного життя.

Отже, історіографічний аналіз свідчить про появу інтересу на сучасному етапі до вивчення економічних питань, але в той же час

спостерігається недостатнє вивчення економіки окремих регіонів Російської імперії, зокрема й Чернігівської губернії.

У другій половині XIX ст. у Чернігівській губернії нараховувалося 15 повітів: Чернігівський, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський, Глухівський, Кролевецький, Сосницький, Новгород-Сіверський, Городнянський, Остерський, Стародубський, Мглинський, Суразький та Новозибківський. Характерною рисою в економічному розвитку вони розвивалися нерівномірно. Одним з визначальних факторів економічного зростання став географічний детермінізм.

Природно-кліматичні умови та територіальне розташування дозволяють поділити Чернігівську губернію на три зони.

Південна або степова включала Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський та південні частини повітів Глухівського, Кролевецького та Сосницького. Ця смуга належить до лісостепової смуги, для якої характерний м'який клімат, сприятливий для вирощування майже всіх землеробських культур, а особливо зернових та технічних (буряк, тютюн).

Середню смугу складали північні частини повітів Глухівського, Кролевецького та Сосницького, повіти Новгород-Сіверський, Городнянський, Чернігівський та Остерський.

До третьої, північної частини, відносяться Стародубський, Мглинський, Суразький та Новозибківський повіти.

Ґрунти в цих повітах менш родючі, ніж у південних. Значну площу середньої та північної зон займали болота та ліс, тому кількість орних земель тут була незначною. А доволі часті бурі та град нищили і без того невеликі посіви [2, с. 134–136].

Отже, по суті, лише в степовій зоні губернії було вигідно займатися сільським господарством. Решта ж повітів змушена була знаходити інший шлях заробітку: заняття ремеслами, влаштування закладів фабрично-заводського типу. Таким чином, дана особливість регіону вплинула й на формування специфічної податкової системи на Чернігівщині, особливе місце в якій займала саме Ніжинська система, адже в другій половині XIX ст. найбільшим містом за чисельністю населення був Ніжин (18 тис. чол.). За ним йшли Чернігів (14 тис. чол.), Стародуб (12,4 тис. чол.), Глухів (10 тис. чол.). За період з 1859 до 1897 рр. кількість населення губернії зросла на 58 % [1, с. 14].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє розкрити становлення податкової системи на Чернігівщині та її зв'язок із загальноімперською. Для того щоб всебічно проаналізувати діяльність податкової

системи міста Ніжина, спробували класифікувати всі зібрані матеріали на такі групи:

1. Матеріали, які дають змогу дослідити зміст податку на території Чернігівської губернії [9, с. 4–18]; [15, с. 18]; [19, с. 4]; [21, с. 8–9]; [23, с. 3–4].

2. Матеріали, які дають змогу встановити характер та форми податків [19, с. 43–45]; [21, с. 1–2]; [5, с. 3].

3. Матеріали, що дозволяють прослідкувати динаміку податкового процесу на нерухомість [18, с. 1–12]; [23, с. 1–2]; [24, с. 4–5]; [7, с. 4]; [24, с. 11–12]; [25, с. 1–7]; [3, с. 3]; [4, с. 2–3]; [4, с. 9]; [12, с. 3–4]; [13, с. 4]; [14, с. 60–61].

4. Матеріали щодо збирання податків із єврейського населення [11, с. 2]; [20, с. 3–19]; [10, с. 1]; [16, с. 2]; [17, с. 2].

5. Матеріали про витрати зібраних коштів [6, с. 1]; [5, с. 11]; [10, с. 6]; [11, с. 2]; [20, с. 2–30]; [17, с. 2].

З проведеного аналізу архівного матеріалу можна виділити такі види податків, які сплачували громадяни міст Чернігівської губернії: податок з нерухомого майна (з будинків, городів, трактирних закладів, з торгових місць...); митні податки; мостовий податок; податок на патент, який давав змогу займатися підприємницькою діяльністю; податок за користування державним майном; з єврейського населення збирали "свічний та коробковий" податки.

Проаналізувавши архівний матеріал [9, с. 4–18], ми дійшли до таких висновків, що з метою полегшення збирання податків зі столів та ларів їх було класифіковано на тютюнові, хлібні, рибні, шкіряні та грибні. Виявилось, що більші податки сплачували власники тих товарів, на які був більший попит, якщо провести паралель із сьогоденням, то, ми б сказали, на товари щоденного споживання, зокрема на такі, як хліб, молоко, рибу та мед.

З метою збільшення прибутків були введені так звані "додаткові" податки та розпочали практикуватися добровільні внески громадян, наприклад, щоб прискорити отримання патенту на торгівлю, слід було заплатити 70 крб. [19, с. 4]. Характерною особливістю даного виду податків є те, що вони додавалися до податку з нерухомості, адже саме цей вид податку був основним наповнювачем казни.

Що стосується митної політики, наприклад, Ніжинська міська управа вирішила суворо регламентувати структуру мостового збору [21, с. 8–9]. Так, наприклад, відбувалася регламентація екіпажів залежно від упряжі в неї коней, чим більше коней, тим дешевший

податок (1 кінь – 5 коп. сріблом; 6 коней – 25 коп. сріблом). Відбувався поділ власності (возів, саней, екіпажів) на селянську, державну, приватну (купців, міщан, дворян). Позитивним моментом у даній структурі було те, що селяни сплачували меншу вартість (1 кінь – 1,5 коп. сріблом), тобто вдвічі меншу, ніж для інших категорій населення.

У разі несплати будь-якого виду податку передбачалася система штрафування. Штраф повинен був бути більшим у 6 разів за певний несплачений вид податку: 1/5 – повинна була йти на ремонт доріг, 4/5 – до Ніжинської міської управи. Від даного податку звільнялися: письмова пошта, естафети, ямщики, усі державні службовці, екіпажі, які супроводжували похоронні процесії, переселенці з Кавказу, екіпажі Імператорських Виховних Будинків, стада худоби міських жителів [21, с. 10].

До повноважень міського голови входило: контролювання зборів податків, а також право зменшення кількості податку, внаслідок скарг [21, с. 1–2].

Червоною ниткою, яка проходить по всіх зібраних матеріалах, є той факт, що в другій половині XIX століття не було чітко регламентованих повноважень ані міського голови, ані міських Дум, таке припущення дає можливість зробити звернення Ніжинського міського голови до Чернігівського та звернення депутатів до голови [6, с. 3].

При міській управі діяла Казенна палата, до функцій якої входило встановлення суми податків, а її контролював податковий інспектор. До його компетенції входило також розгляд скарг від населення, стосовно неправильного нарахування суми податку.

Як уже зазначали вище, основним джерелом наповнення міського бюджету був податок з нерухомого майна, зібрані кошти направлялися до Казни та до повітового земства, які вже займалися складанням міського бюджету і направленням даних коштів до місць державного фінансування (земські школи, лікарні) [18, с. 1-12].

Усі види податків супроводжували недоїмки. За несвоєчасну сплату податків нараховувалася пеня вартістю 1 % в місяць від загальної суми податку. Даним заходом міська управа прагнула погасити хоча б якийсь відсоток недоїмок [23, с. 1–2].

Що стосується "свічного і коробкового" податків, вони існували і в другій половині XIX ст. [11, с. 2]; [20, с. 2]. Сума даних зборів підвищилася лише у 1881 р. Даний факт ми б пояснили різким збільшенням кількості євреїв, що в свою чергу пропорційно призвело до підвищення податку [16, с. 2]; [17, с. 2].

Починаючи з 1872 р., починають широко впроваджуватися "додаткові" види податків для фінансування певних галузей. Так, наприклад, 1872 р. у м. Ніжині був запропонований додатковий збір з корів та овець, яких випасали на міських землях, цей податок повинен був йти на покращення матеріального становища Ніжинської пожежної команди [7, с. 1].

З 1880 р. кошти зі свічного й коробкового податку стали направлятися на виплату державних повинностей за євреїв-міщан, на утримання Синагоги та будинків молитви, на утримання єврейської лікарні, бідних учнів, міської бані, на закупівлю Метричних книг та зошитів, на виплату студентам стипендій, які навчаються на відмінно [17, с. 2–3].

Отже, частина зібраних коштів, які надходили до міської казни, розподілялися Міською Думою та Управою на потреби розвитку міста: фінансування медичного обслуговування, утримання шкіл та лікарень. Але даних коштів було недостатньо, щоб в достатній мірі підтримувати швидкий темп зростання міста, адже лєвова частка податків надходила до загальноімперської казни імператора. Також простежується невідповідність загальноросійського законодавства із втіленням його в практиці на місцях, це підтверджують багаточисельні скарги, заяви, звернення громадян до державних установ з тих чи інших питань.

Таким чином, податкова система Чернігівщини була дещо відмінною і відсталою від центральногубернських. Це можна пояснити тим, що Чернігівщина була переважно аграрною й відставала від решти губерній за низкою кількісних та якісних змін, а також розташовувалася на периферії імперії, що ще більше зумовлювало відсталість і відмінність від загальноімперських тенденцій.

Література

1. Барановський М. О. Ніжинщина / М. О. Барановський, О. В. Барановська, І. В. Смаль. – Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 174 с.

2. Домонтович М. Матеріали для географії і статистики Росії, собрание генералами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. – 345 с.

Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву (НФЧОДА).

3. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2622, арк. 100.

4. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2623, арк. 105.

5. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2624, арк. 56.

6. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2625, арк. 41.

7. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2626, арк. 1.
8. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2628, арк. 1.
9. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2637, арк. 22.
10. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2643, арк. 19.
11. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2651, арк. 25.
12. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2662, арк. 423.
13. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2663, арк. 38.
14. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2664, арк. 360.
15. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2669, арк. 42.
16. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2672, арк. 14.
17. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2682, арк. 3.
18. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2687, арк. 38.
19. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2688, арк. 609.
20. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2689, арк. 41.
21. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2731, арк. 11.
22. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2765, арк. 24.
23. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2778, арк. 89.
24. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2794, арк. 20.
25. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2826, арк. 74.
26. Петренко Л. Б. Ніжин: древній і завжди юний / Л. Б. Петренко. – Ніжин : ТОВ "Аспект-Поліграф", 2006. – 388 с.
27. Руденюк В. Я. Наш губернский хутор / В. Я. Руденюк. – Чернигов : 2002. – 54 с.
28. Руденюк В. Я. Чернигов: из века в век / В. Я. Руденюк. – Чернигов : РИК "Деснянська правда", 2004. – 48 с.
29. Русов А. А. Нежинский уезд / А. А. Русов. – Киев : Типография и литография Д. С. Повальского, 1880. – 387 с.
30. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов Типография Губернского Земства, 1899. – 591 с.
31. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 1995. – 166 с.
32. Самойленко Г. В. Ніжине мій... / Г. В. Самойленко. – К. : Парламентське видавництво, 2002. – 131 с.
33. Самойленко Г. В. / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко. Розвиток освіти та науки в Ніжині. – Ніжин : НДПІ, 1996. – 226 с.